

CANTEMIR ȘI LOGICA ISTORIEI

Alexandru Surdu*

ifilosofie.uv.ro

Abstract: *Our argument illustrates Dimitrie Cantemir's contribution in the field of logic and its use as an instrument in building a proper vision over history. But the echoes of logic are evident in Cantemir's work especially in prose and dramatic literature in which good faces evil and beautiful faces the ugly, because our prince knew that the truth in life, as in science and art, cannot be based on lies. The truth reveals only truth, and this is better, and it is beautiful, only from lie comes anything, and there is neither good nor beautiful. Ex vero verum, ex falso quodlibet.*

Keywords: *logic, history, reason, science demonstration, culture.*

După înființarea Academiei Domnești de la București și de la Iași și refugiul în Țările Românești, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, a celor mai importanți discipoli ai ultimului comentator grec al operei lui Aristotel, Teophil Koridaleu, cele două capitale devin, pentru cultura Orientului european, după aprecierea istoricului grec Cléobule Tsourkas, ceea ce fuseseră Florența și Padova în secolul al XIV-lea pentru cultura occidentală. Desființarea Academiei Domnești, în 1821, a însemnat, din păcate, cel puțin la noi, și trecerea lor în uitare. Dar mult mai tristă este aprecierea greșită, pentru mult timp, și adesea până în zilele noastre, a întregii perioade, numită „fanariotă”, în ciuda sutelor de manuscrise, latine și grecești, din bibliotecile universităților și ale mănăstirilor noastre, considerate, atunci când au fost cunoscute, ca lipsite de importanță pentru cultura română, tocmai pentru faptul că erau scrise în greacă și latină.

O întâmplare, i-am zice fericită pentru vremurile acelea (1833), a făcut ca George Seulescu să afle despre existența unor manuscrise ale Principelui Dimitrie Cantemir, care s-ar afla la Arhivele din Moscova, ceea ce infirma legenda despre dispariția acestora într-un naufragiu din Marea Caspică, cu prilejul campaniei lui Petru cel Mare în Persia. Cercetări însă, la Arhivele din Moscova, nu s-au făcut decât în 1878, de către Grigore Tocilescu. S-au descoperit cu această ocazie patru manuscrise ale lui Dimitrie Cantemir, scrise în limba latină, și una, tot în limba latină, a profesorului său Ieremia Cacavela, toate elaborate, respectiv transcrise în perioada în care tânărul Principe își făcea instrucțiunea cu profesori de la Academii Domnești de la Iași și de la București.

Fericită sau nu, dar întâmplarea a rămas pentru mult timp unică. Aceasta, cu toate că Grigore Tocilescu, după numerele de inventar ale manuscriselor găsite, ajunge la concluzia că au mai existat, la aceeași Bibliotecă a Academiei Teologice din Moscova, încă două manuscrise ale lui Cantemir, iar după trimiterea făcută în lucrările găsite ar mai fi existat câteva. Nu le-a mai căutat însă nimeni. Mai mult, lucrarea profesorului Cacavela, considerată fără importanță de către Tocilescu, nici n-a mai fost copiată, ceea ce a condus la multe neînțelegeri ulterioare.

Mergând pe urmele lui Grigore Tocilescu, dar fără să facă alte investigații, în 1956 au fost făcute, pentru Biblioteca Academiei Române, microfilme după manuscrisele amintite. Pe baza acestora, prin studii comparative, a putut fi stabilită originea lucrării lui Cantemir *Compendiolum universae logices institutionis*, a fost tradusă din limba latină de către Dan Slușanschi și editată de către Alexandru Surdu, în 1995, la Editura

* Președintele Secției de Filosofie a Academiei Române, membru al Academiei Române, București.

Științifică. Abia anul acesta (2010) am aflat de o nouă investigație, ale cărei rezultate nu le cunoaștem, făcută de către cercetătorul Constantin Barbu din Craiova, cu mijloace financiare, după câte am înțeles, mai mult decât modeste.

Ce s-ar fi putut întâmpla cu celelalte sute de manuscrise grecești și latine din aceeași perioadă ne putem face o idee amintind aici doar faptul că filosoful Constantin Noica, urmându-l pe istoricul Cléobule Tsourkas, a identificat câteva zeci de manuscrise ale comentariilor lui Theophil Koridaleu la filosofia lui Aristotel și, cu ajutorul unor greci refugiați în România, care au realizat transcrierea, a editat *Introducerea la logică și Comentariul la Metafizica lui Aristotel*, dovedind că multe dintre manuscrise conțin lucrări inedite, de interes universal. Să nu fi avut acestea nicio importanță pentru cultura noastră? Chiar dacă, iată, l-au influențat pe cel puțin unul dintre elevii profesorilor greco-latini de la Academii Domnești. Pe fiul unui Domnitor, ajuns în urmă cu 300 de ani (1710) Principe al Moldovei, care a participat la un război împotriva Imperiului Otoman, care a fost un mare cărturar, și, în 1714, a fost ales membru al Academiei din Berlin.

Tânărul Cantemir a avut multe de învățat de la profesorii săi din Academii Domnești, după ce și-a însușit, asemenea marilor cărturari ai vremii, limbile cele mai importante, clasice pe atunci: slavona, greaca și latina, iar apoi turca, araba și persana. Istoria și geografia, muzica și matematica, poezia și proza, pe toate le-a învățat și le-a exersat, dar mai presus de toate l-a interesat filosofia, în care erau specializați profesorii greci, care predau cele șapte cursuri: logica, retorica, fizica, despre cer, despre naștere și pieire, despre suflet și metafizica (mai multă filosofie decât se face astăzi la facultățile noastre!). Dar, în mod special, l-a interesat logica. Interesul pentru logică, artileria grea a filosofiei, făcându-se vădit în toate momentele de început ale culturii noastre (*vide* interesul pentru logică al cărturarilor de Școală Ardeleană și apoi al lui Titu Maiorescu). De ce? Pentru faptul că logica reprezintă fundamentul rațional al oricărui demers cultural-științific.

Pare curios, la prima vedere, interesul, într-o epocă bântuită de atâtea primejdii, pentru știința rigidă a formelor gândirii. De logică îi ardea lui Cantemir, când turcii îl amenințau cu tragerea în țepă? Dar Principele era interesat de istorie, pe care voia s-o întemeieze pe axiome incontestabile, prin care să demonstreze originea nobilă, continuitatea și vechimea „romano-moldovlahilor” pe teritoriul de atunci și din totdeauna al daco-romanilor. Pentru a-și fundamenta credința și dragostea de țară pe temeiul forței atotputernice a rațiunii, care, în ciuda oricăror impedimente, aparențe și piedici, iese până la urmă învingătoare. Principele avea temeuri serioase, logico-demonstrative, și pentru „creșterea și descreșterea” puterii otomane. Știa că i se apropie ceasul și de aceea a fost gata să pornească la luptă împotriva turcilor cu prima ocazie. A pierdut bătălia, căci Imperiul rușilor nu era încă maturizat. Previziunea căderii otomanilor a fost însă corectă, dar nu a fost întru totul exactă. Prin fapta sa, Cantemir a prevăzut mai mult decât înfrângerea turcilor, și anume rolul pe care ar putea să-l joace, și l-au și jucat, țările române în această înfrângere.

Mai târziu, ce-i drept, dar la fel ca Ioan Maiorescu, adept al cărturarilor raționaliști de Școală Ardeleană, care a prezis căderea Imperiului Austriac, a dovedit-o și pentru alții, dacă mai era nevoie, că axioma: „de pe fapte a lucrurilor ființă se cunoaște, când un lucru iaste făcut, înțelegem că acela pricină înainte mergătoare au avut”, care se transcrie logico-matematic prin axioma: „q, deci p implică q”, este corectă și așa va rămâne pentru totdeauna, și înaintea, și după pieirea oricăror imperii, oricât de puternice ar putea să ne apară și oricâte neazuri și înfrângeri ne-ar aduce.

Este remarcabil faptul că, abia după secole, un alt istoric al nostru, A. D. Xenopol, al cărui nume mai are încă rezonanțe grecești, va scrie despre logica istoriei (*Zur Logik der Geschichte*, în „Historische Zeitschrift”, 102.Bd., 3. Folge, din 29 mai 1909).

Faptul că Dimitrie Cantemir era un bun cunoscător al logicii îl dovedește, cum s-a spus, descoperirea aceluia *Compendiolum* de logică. Un fel de tratat rezumativ, făcut după două lucrări ale profesorului său Ieremia Cacavela. Dar nu oricum, ci cu intenția vădită și exprimată ca atare în partea introductivă, de a trata despre „întreaga învățatură a logicii”, adică despre toate compartimentele acesteia, ceea ce nu se petrece în lucrările separate ale profesorului, pe care le rezumă Cantemir. Se remarcă în mod special structura deosebită a celor două tipuri de lucrări, una nominalistă (a profesorului) care acordă prioritate predicabilelor (celor cinci „voci” ale lui Porphyrius) și a lui Cantemir care începe, în manieră aristotelică, deci conceptualistă, cu categoriile. Și, în mod excepțional, încercarea reușită a Principei de a transforma, în manieră antinomialistă, chiar *definiția logicii*.

Cantemir și-a exprimat și intenția de a traduce el însuși „pre limba românească întreaga învățatură a logicii”, adică tocmai lucrarea în discuție, și poate chiar a făcut-o, dar s-a pierdut ca multe altele. Dar ne-a lăsat totuși câteva exemple de modul exemplar în care ar fi tradus. Este vorba de traducerea, care l-a încântat pe Constantin Noica, a termenilor grecești ai categoriilor lui Aristotel. În greacă, genurile de categorii sunt redate prin substantivizarea unor întrebări. Din „ce este?”, de exemplu, se obține „ce-este-le”, din „cât este?”, „cât-este-le”. Cantemir îi traduce prin introducerea unor termeni „încântători”: de la „ce este?”, în locul latinescului *essentia* (esență), el zice *ceință* și uneori *estime*; de la „cât este?”, în locul latinescului *quantitas* (cantitate), el zice *câtință*; iar „cel mai încântător”, după Noica, este termenul *feldeință* pentru „ce fel de?” (*quiditats*, calitate). Într-adevăr, ce minunați ar fi fost termenii aceștia, dacă s-ar fi încetățenit în limba română! Dar n-a fost să fie, căci Principele, deși avea dreptate, a pierdut bătălia.

Ecouri ale logicii se fac vădite însă în toate lucrările lui Cantemir și mai ales în cele literare, dramatice, în care se confruntă binele cu răul și frumosul cu urâtul, căci Principele nostru știa că adevărul în viață, ca și în știință și artă, nu se poate baza pe minciună. Din adevăr nu urmează decât adevărul, și așa este bine să fie, și așa este frumos, numai din minciună urmează orice, și nu mai este nici bine și nici frumos. *Ex vero verum, ex falso quodlibet*.